

### Summary

The main questions that were raised by Mykola Khvylovyy, during the literature discussion in 1925–1928 are analyzed in this article. The author focused on the role of Ukraine in Asian renaissance theory and under what circumstances Ukraine could establish itself in the forefront of the creating of 4th hystorical-cultural type of mankind's development.

**Р. Сербин**

## АНТИ-ГЕНОЦИДНА КОНВЕНЦІЯ ООН І УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР\*

Ухвалений Верховною Радою 28 листопада 2006 р. «Закон України про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» визнав голод «геноцидом українського народу».<sup>1</sup> Вперше український парламент визнав український геноцид постановою 15 травня 2003 р., але в тому документі ще не було твердження, що рішення робилося відповідно до конвенції «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», ухваленій Організацією Об'єднаних Націй 9 грудня 1948 р. Новий закон звертає увагу на визнання українського геноциду парламентами Австралії, Аргентини, Грузії, Естонії, Італії, Канади, Литви, Польщі, США і Угорщини. Він також покликається на спільну декларацію «співчуття» з нагоди 70-ї річниці «національної трагедії України», яку 2003 р. підписали кілька десятків державних представництв до Об'єднаних Націй, та подібну заяву членів Європейського Союзу з 2006 р. Документ обминає той факт, що ні ООН, ні ПАРЄ не задовольнили прохання України визнати український голод геноцидом. Правда, обидві міжнародні асамблеї засудили Голодомор як злочин, але назвати його геноцидом таки не відважилися – через опозицію Росії та неспроможність української дипломатії переконати їх у правоті своїх домагань.<sup>2</sup>

Геноцидний характер українського голоду 1930-х рр. продовжує викликати полеміку в політичному та науковому колах. Коментаторів цієї катастрофи можна поділити на чотири групи. Апологети Радянського Союзу або заперечують самий факт голоду, або пояснюють його кліматичними обставинами та труднощами переходу сільського господарства від приватної до соціалістичної системи. Вони відкидають будь-яку відповідальність Сталіна та його режиму. Друга група вважає сталінську політику однією з причин голоду і її засуджує, але відмовляється називати голод геноцидом. Для третьої групи сталінська злочинна політика була геноцидом, але не національним (проти українців), а соціальним (проти селян), бо одночасно голод охопив Казахстан і РСФСР. Лише частина коментаторів голодомору беззастережно визнає його як геноцид проти українців.

Критики концепції «українського геноциду» часто покликаються на Конвенцію ООН, вони переконані, що український голод не відповідає критеріям цього документа. Наприклад, на міжнародному науковому з'їзді в Берліні на сесії під назвою «Чи був голод в Україні 1932–1933 рр. геноцидом?» одну з трьох доповідей виголосив Отто Люхтергандт, професор права Гамбурзького університету. Автор твердив, що «на питання чи український Голодомор був геноцидом можна відповісти лише на підставі анти-геноцидної конвенції (9.12.1948), тому що вона однака дає відповідні критерії, себто дефініцію геноциду, як злочину проти міжнародного права»<sup>3</sup> Люхтергандт має рацію, що доводити геноцидний характер українського голоду перед Асамблеєю ООН потрібно на підставі Конвенції тої ж організації. Але не можна погодитися з твердженням німецького юриста, який у своїй доповіді задемонстрував обмежене знання історії сталінської доби, брак розуміння специфіки українського голоду та неознайомленість з найновішими документами, що український Голодомор не відповідає критеріям Конвенції 1948 р.<sup>4</sup> Не можна також поділяти opinio на цю тему київського історика Станіслава Кульчицького, який ще 1991 р. писав про Голод як геноцид,<sup>5</sup> але твердження гамбурзького колеги не заперечував на конференції, бо вважає, що «цей голод не підпадає під

\* Публікується зі збереженням стилістики та орфографії автора

<sup>1</sup> <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=d>. Доступ 4.12.06. В оригінальному проекті закону, запропонованому Президентом Віктором Ющенком, мова йшла про "геноцид української нації": [http://www.president.gov.ua/done\\_img/files/pr\\_golod.html](http://www.president.gov.ua/done_img/files/pr_golod.html).

<sup>2</sup> Валерій Кучинський, представник України до ООН, заявив на семінарі в Інституті Грамші (Рим), 12.10.2005, що українська сторона не дала комітетові ООН доказів, що радянський режим знищував українців. Станіслав Кульчицький, "Чому Сталін нас нищив?" День. 27.10.2006.

<sup>3</sup> Otto Luchterhand, "Famine in Ukraine and the Provisions of International Law on Genocide", ICCEES VII World Congress Abstracts. Europe – Our Common Home? Berlin, 2005. Стр. 247-248.

<sup>4</sup> Науковець не знав, наприклад, про директиву Сталіна 22 січня 1933 р., про яку мова нижче.

<sup>5</sup> Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К.: В-во Україна, 1991. – С. 302.

категорію геноциду (так, як вона сформульована)» у Конвенції ООН.<sup>6</sup> Проте якраз дефініція оонівської Конвенції найкраще дозволяє висвітлити усі аспекти українського геноциду: морення голодом селянського населення УСРР і українських хліборобів РСФСР та нищення іншими способами українських національних еліт в обидвох республіках.

### Конвенція Об'єднаних Націй про запобігання злочинів геноциду

Теоретичне осмислення злочину, який називаємо геноцидом, почав правник Рафаель Лемкін, за походженням польський жид, який ще студентом права на Львівському університеті у 1920-х рр. зацікавився судовими процесами над турецькими вбивцями вірмен. Пізніше він осмислював юридичні підстави для покарання за великомасштабні винищення людей, а уже іммігрантом в Америці створив термін «геноцид» з грецького *генос* (народ, плем'я) і латинського *caedere* (убивати). Під час Другої світової війни Лемкін застосовував це поняття до винищення жидів нацистським режимом у своїй книжці «Правління Осі в окупованій Європі»<sup>7</sup>. Використовуючи ідеї Лемкіна, Генеральна Асамблея ООН поставила їх в основу нового міжнародного права і 9 грудня 1948 р. ухвалила «Конвенцію про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього». Українська РСР підписала конвенцію 16 грудня 1951 р. і ратифікувала її 15 листопада 1954 р. Ратифікована всіма членами ООН Конвенція стала підставою для правової роботи з цього питання міжнародних судових трибуналів, а Кримінальний Кодекс незалежної України вписав її принципи у «Статті 442. Геноцид»<sup>8</sup>.

Конвенція складається з дев'ятнадцяти статей та вступу, в якому сказано, що «протягом всієї історії геноцид завдавав великих втрат людству». Найважливішими для нашої дискусії є перші три статті документа. Перша визнає геноцид злочином проти норм міжнародного права і заявляє, що він може бути здійснений у воєнний або мирний час. Третя вичислює п'ять карних геноцидних дій: сам геноцид, змова та підбурювання для його виконання, замах чи участь у його реалізації. Друга стаття дає дефініцію цього злочину та способи його здійснення. Статтю варто зацитувати повністю:

«Стаття II. У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- а) убивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;
- г) заходи, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи;
- ґ) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу».<sup>9</sup>

Текст Конвенції оформляли кілька комісій ООН, в яких брали участь державні делегації з часто протилежними поглядами та інтересами. Кінцевий продукт був результатом різних пропозицій, довгих дискусій і багатьох голосувань. Остаточна дефініція геноциду була компромісом суперечливих позицій та формулювань. За шістьдесят років на тему геноциду та самої Конвенції вийшло багато теоретичної літератури, не раз з протирічними інтерпретаціями. До неї долучилися правові матеріали судових процесів зі звинувачень у геноцидних діях, які також впливають на еволюцію поняття того кримінального явища<sup>10</sup>. Ще від її появи конвенцію критикували науковці за неадекватність для аналізу реальних ситуацій та юристи – за незручність для судових справ. Все ж таки, хоча Конвенція і сьогодні задовольняє мало кого, вона дає єдину авторитетну і загально визнану дефініцію геноциду, з якою можна не погоджуватися, але якою не можна нехтувати.

Центральним елементом у цій дефініції є слово «намір». Щоби заподіяний злочин міг бути визнаний геноцидом, Конвенція вимагає довести *інтенцію* злочинця нищити людей. Не береться до уваги смертність, спричинена природними катаклізмами, невдалим економічним плануванням, недбалою чи навіть кримінальною поведінкою репресивної держави, якщо вона мала інші цілі, як нищення людей. Ні Лемкін, ні Конвенція не вимагають для визнання геноциду цілковитого знищення даної групи населення, ні навіть наміру такого тотального злочину. Вистачає інтенції знищити *частину* групи. Частинне знищення припускає можливість вибору жертв, що також треба брати до уваги при аналізі українського геноциду. Вимога доказати намір злочинця викликає багато нарікань з боку юристів, політиків і науковців, бо намір – суб'єктивний елемент, який тяжко довести. Як завважив один з перших теоретиків цього злочину, геноцид є по суті державним злочином, а «уряди звичайно не

<sup>6</sup> Станіслав Кульчицький, "Чому Сталін нас Нищив?" День. 27 жовтня 2005. Серія з сімох статей була перевидана двомовною книжкою під заголовком "Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид (К., 2005. – С. 21). Автор згадує про берлінську конференцію, але не аналізує її. Там же. С. 52.

<sup>7</sup> Rafael Lemkin, *Axis Rule in Europe*. Washington, 1944.

<sup>8</sup> <http://www.preventgenocide.org/ua/stattya442.htm>.

<sup>9</sup> Український текст: <http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.htm>.

<sup>10</sup> Найповніше вивчення анти-геноцидної Конвенції та її застосування у судових процесах дає William Schabas, *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*. New York, 2000.

розголошують і не документують своїх геноцидних намірів, як це робили нацисти».<sup>11</sup> У відношенні до української трагедії це означає, що голод не може бути визнаний геноцидом, якщо він був результатом посухи, впровадження соціалістичних форм сільського господарства тощо; треба довести, що сталінський режим навмисне нищив підданий йому люд. При цьому варто звернути увагу на вичислені Конвенцією способи здійснення геноциду. Окрім прямого убивства (Стаття II а, в, г), Конвенція припускає фізичне і духовне зубожіння даної групи (Стаття II б, г).

Роблячи наголос на намірі заподіяти злочин, Конвенція уникає питання його приводу. У центрі уваги залишається мета нищення, а не його спонуки. Проти вилишення з дефініції геноциду елементу мотивів свого часу виступав советський делегат, доводячи, що «злочин проти групи людей стає злочином геноциду, коли ту групу нищать з національних, расових або релігійних *мотивів*» (курсив мій. – Р. С.).<sup>12</sup> Був знайдений компроміс: до слова «групи» було додано кваліфікатор «як такої», який натякав на повернення вилученої теми спонук. Така нечіткість у відношенні до питання мотивів була бажана у ситуації, де не можна було знайти консенсус. Вона дозволяла кожній країні по-своєму інтерпретувати зв'язок між наміром і мотивами. Советська сторона пояснювала цей додаток як визнання, що «у випадку геноциду, члени групи є знищені *лише тому*, що вони належать до тої групи» (курсив мій. – Р. С.).<sup>13</sup> Це тлумачення позначилося на виробленні поняття геноциду у СРСР і пост-советських республіках. Воно пояснює, чому українські дослідники і сьогодні звертають головну увагу на питання *чому* Сталін нищив<sup>14</sup>, тоді коли властиво Конвенція ООН вимагає доведення, що Сталін мав *намір* нищити.

Другим важливим елементом дефініції є ідентифікація об'єктів злочинної акції. Конвенція називає чотири групи за такими ознаками: національна, етнічна, релігійна та расова. Таке обмеження було вислідом інтервенцій різних представництв під час редагування Конвенції. Відомо, наприклад, що через опозицію СРСР та деяких інших країн з дефініції вилишили «політичну групу».<sup>15</sup> Були також відкинені пропозиції включити економічні і соціальні групи. На це мусіли погодитися інші делегації, щоб забезпечити остаточне одобрення Конвенції Генеральною Асамблеєю. Обмеження визнання людських жертв геноциду до чотирьох ознак продовжує викликати критику. Адже жертвами масових нищень були в минулому і можуть бути в майбутньому політичні, соціальні, економічні та інші групи, яких конвенція не визнає. Тому деякі держави вписали у свої кримінальні кодекси ще й інші групи, не визнані оонською Конвенцією.<sup>16</sup>

Деяку трудність спричинює присутність у Конвенції близьких за змістом групових категорій «національна» та «етнічна». Українські науковці звичайно обходять її мовчанкою, трактуючи ці прикметники як синонімічні поняття. Співставлення в документі двох прикметників оправдане лише тоді, коли вони описують окремі явища. Насправді, «національний» вжито в Конвенції у відношенні до «громадянської нації», а «етнічний» – щодо походження, яке у Східній Європі традиційно окреслювали словом «національне». Розуміння терміну «національний» у сенсі «громадянський» підтверджує правова література. Міжнародний Кримінальний Трибунал для Руанди пояснював «національну групу» як «законну спільноту громадян, зв'язаних між собою взаємними правами і обов'язками».<sup>17</sup> В тому ж дусі Комісія Експертів застосовувала 1992 р. принципи анти-геноцидної Конвенції до подій в Боснії, пояснюючи, що «усі босніяки в Сараєво, незалежно від їхньої етнічності чи релігії, можуть складати захищену групу».<sup>18</sup> В обох випадках мова йде про громадську чи політичну націю, на протилежність етнічній нації. До складу першої входять усі громадяни країни, незалежно від їх етнічних, расових чи інших відмінностей; до другої – населення одного етнічного походження, об'єднане спільною мовою й культурою, але не раз розкинене по різних країнах. Застосовуючи ці поняття до українців, які жили у тодішній СРСР, ми можемо назвати українською «національною групою» все без виїмку населення УСРР, а українською «етнічною групою» – українців Кубані та інших районів РСФСР. Такий підхід є згідний з Конвенцією, в якій відсутня «соціальна категорія», і український геноцид треба доводити на базі обох ознак – «національної» та «етнічної» – і доказати, що голодова політика була скерована проти українських селян не як селян, а як українців. В тому сенсі треба розуміти фразу «знищити ... групу як таку».

<sup>11</sup> Leo Kuper, *Genocide, It's Political Use in the Twentieth Century*. Стр. 35, 113.

<sup>12</sup> Schabas. Стр. 248.

<sup>13</sup> Schabas. Стр. 249.

<sup>14</sup> Показним є заголовок серії статей Станіслава Кульчицького: "Чому Сталін нас нищив?" День. Жовтень-листопад, 2005.

<sup>15</sup> Schabas. Стр. 135, 140

<sup>16</sup> Етіопія, Бангладеш, Панама, Коста Ріко, Перу, Словенія і Литва визнають геноцид проти політичних груп, а Словенія проти політичних і - також ще й проти соціальних. Schabas. Стр. 141. Франція визнає також всяку "групу, виділену за довільною критерією". Stephane Courtois. *Le livre noir du communisme*. Paris, 1997. Стр. 17.

<sup>17</sup> Schabas, Стр. 115.

<sup>18</sup> Schabas, Стр. 237.

Голодомор був головною частиною українського геноциду, але цей геноцид не обмежувався голодовою смертю селян. Українську націю (УРСР) та українську етнічну меншину (РСФСР) складали в додатку до селян робітники та інтелігенція, частина яких також стала жертвами геноциду, навіть якщо не в таких великих пропорціях, як українські хлібороби. Нищення українських культурних, соціальних і політичних еліт, в більшості жителів міст, не відбувалося засобом голодової смерті і тому, щоб мати повну картину українського геноциду, аналіз цього злочину мусить виходити поза рамки Голодомору.

Конвенція ООН не вимагає виявлення мотивів для доказу геноциду і про них навіть не згадує. Все ж таки, аналіз причин злочину допомагає у розумінні й доведенні наміру злочинця. Два канадські науковці ідентифікували чотири типи спонук: 1) знищення реальної або потенційної загрози; 2) розповсюдження терору між реальними або потенційними ворогами; 3) придбання економічного багатства; 4) втілення переконань, теорії або ідеології.<sup>19</sup> Усі ці мотиви були присутні в українському геноциді: нищення українського національного відродження; залякування українського народу до послухності; пограбування українського села для індустріалізації та милітаризації СРСР; консолідація тоталітарного режиму в ім'я соціалістичної ідеології.

Для приховання самокорисних причин і оправдання свого злочинного наміру можновладці творять мерзенне зображення приреченої на нищення групи людей, оформляють його у псевдо-наукову теорію та сприйнятливую ідеологію. На думку юриста Шабаса, ненависть до даної групи витворюється на рівні державної влади, яка й поповнює злочин геноциду, і цей мотив враховує Конвенція ООН у словах «нищити ... групу як таку».<sup>20</sup> Дана група стає зображена як ворог, який заслуговує на знищення, а її члени є віддані на приціл ненависти решти населення. Пишучи про національну групу, Лемкін зазначав, що геноцид є скерований проти цієї «групи як цілості (entity), а дії – проти осіб, не як індивідумів, а як членів національної групи».<sup>21</sup> Таким чином, ненависть може стати головним мотивом для знищення членів даної групи лише тому, що вони є членами тої групи.

Неологізм Лемкіна з часом увійшов в усі мови, але, як показують словники і наукова та популярна література, не здобув загально узгодження. І так, старий англійський словник для студентів пояснює «геноцид» як «вживання систематичних заходів для нищення народу (people) чи нації (nation)»<sup>22</sup>; для словника сучасної англійської мови, це «умисне нищення народу чи нації»<sup>23</sup>; лаконічна дефініція і французького словника: «систематичне нищення етнічної групи»<sup>24</sup>. Радянські словники трактували «геноцид» як чужомовне слово і пояснювали його під ідеологічним кутом. «Український радянський енциклопедичний словник» з 1966 р. давав напрочуд близьку до Конвенції ООН дефініцію – «дії, що мають на меті знищити цілком або частково яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу», «один з найтяжчих злочинів проти людства». Але при тому додавав, що цей злочин є «органічно пов'язаний з фашизмом». Промовистим є відсутність гасла «геноцид» в одинадцятитомному «Словнику української мови», виданому у 1970-х рр. Сучасний український словник пояснює геноцид як «винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами», не включає «етнічну» ознаку і міняє оонівський «намір» на «мотиви».<sup>25</sup> Користаючись різними поняттями про «геноцид», дискусанти по-різному трактують і питання українського голодомору. До того, в Україні за останні десятиліття увійшли в обіг ще три інші терміни: голодомор, голокост і «терор голодом». Перший уже здобув собі визнання в неукраїнському світі, і цей факт треба лише вітати; другий означає жертву спаленням, не підходить символічно до української трагедії, і його треба залишити для жидівської катастрофи; третій відтягає від поняття геноциду і його краще уникати.

### Відповідальність Сталіна та Компартії за Голодомор

У першій половині 1930-х рр. в Україні померло з голоду кілька мільйонів селян. Сьогодні дослідники радянської економіки того періоду сходяться на одному: в роки голоду сталінська імперія мала досить істотних припасів, щоб прогодувати усе своє населення. 1930 р. СРСР експортував 5,8 млн т збіжжя; 1931 р. – 4,8 млн т; 1932 – 1,6 млн т; 1933 – 2,1 млн т – головного засобу харчування селян.<sup>26</sup> Мільйон тонн збіжжя вистачало для прогодування 5-6 мільйонів людей протягом одного року. Але навіть при тому рівні експорту можна було врятувати всіх полеглих від голоду, бо державний запас зерна в СРСР не падав нижче півтора мільйона тонн. В недостаті можна було звернутися за

<sup>19</sup> Frank Chalk and Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*. New Haven & London, Yale University Press, 1990. Стр. 29.

<sup>20</sup> Schabas. Стр. 255.

<sup>21</sup> Lemkin. Стр. 79.

<sup>22</sup> Webster's New Collegiate Dictionary. 1953.

<sup>23</sup> The Oxford Dictionary of Current English. 1993.

<sup>24</sup> Hachette. Le Petit Dictionnaire Universel. 1993.

<sup>25</sup> Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, Перун, 2003. Стр.177.

<sup>26</sup> Davies Стр. 471. Дещо інші, але подібні цифри дають інші автори.



міжнародною допомогою, так як це зробив ленінський режим 1921 р.<sup>27</sup> Натомість, сталінська влада відкидала усі заходи галицьких українців, женецького Міжнародного червоного хреста, австрійського кардинала Інніцера та інших благодійних організацій на Заході і засуджувала ці спроби як анти-радянську пропаганду. Люди гинули з голоду не через брак продовольчих ресурсів, а тому, що держава свідомо розпорядилася ними в такий спосіб, що частина громадян втратила до них доступ. Мільйони хліборобів померли тому, що Сталін наказав забрати вирощене ними збіжжя і або ужити його на інші цілі, ніж для забезпечення життєвих потреб селян, або прямо тримати його у недоступних для селян сховищах. З цієї констатації випливає перше питання для вирішення проблеми геноциду, у дусі Конвенції ООН: чи у сталінській політиці вилучення у селян харчових ресурсів мав місце намір нищити людське життя?

Головні етапи сталінської «революції згори» в аграрному секторі, яка допровадила селянство до голоду, загально відомі. Процес, який почався з колективізації, розкуркулення та шалено зростаючими квотами державної заготівлі перейшов у примусове вилучення харчових запасів, завершився виснаженням та голодовою смертю багатьох мільйонів селян. Для проведення колективізації й розкуркулення в українські села були післані з російських та українських міст партійні кадри та довірені робітники, а їм на допомогу мобілізовані сільські «активісти». Форсована суцільна колективізація почалася при кінці 1929 р. і продовжувалася з перервами кілька років. На початку 1930 р. відбулася перша хвиля «ліквідації куркулів як класу» шляхом арештів, розстрілів та депортації кількох соток тисяч найзаможніших, найпроворніших та найбільш опозиційно настроєних селян. Розкуркуленням Сталін позбавляв селян своїх природних провідників, знесилював опозицію і заселявав північні терени своєї імперії. Тероризуючи партійні й адміністративні кадри, Сталін поступово ламав з їх допомогою селянський спротив до колективізації. У боротьбі зі селянами не раз були вжиті військові заходи. До зими з 1931 на 1932 р., коли спалахнула перша фаза великого голоду, майже 70 % українських господарств уже були колективізовані.

Держава творила колгоспи за допомогою терору, зручно використаного проти селян та проти тих, хто перепроваджував колективізацію. Та якою була ціль колективізації і чи була вона інструментом нищення людей? Аналіз документів дозволяє твердити, що колективізація мала такі три головні завдання: а) збільшити кількість товарного збіжжя, б) поширити на селян партійний контроль, в) ліквідувати сільську буржуазію. У відношенні до неросійських селян була ще додаткова задача гальмувати їхнє національне відродження. Сталін рішив довершити російську соціалістичну революцію, розпочату ще за Леніна. Революція вимагає жертв, а коли її накидається зверху, то жертвами стає підвладне населення. Колективізація мала двояке і безпосереднє відношення до нищення людей: перше – в насильницькому впровадженні колгоспів, а потім – використанням колгоспного ладу для морення їх членів.

Усунувши від влади Троцького та інших конкурентів і підкоривши своїй волі Компартію, Сталін рішив розвинути велику індустрію і зробити з СРСР могутню військову потугу. Пояснюючи свої наміри, 28 травня 1928 р., професорам і студентам Академії червоної професури, Комакадемії і Свердловського університету, генсек звернувся до цитати з Леніна: «Спасінням для Росії виявляється не лише гарний врожай у сільському господарстві – того ще мало, [...] нам необхідна також тяжка індустрія». А потрібна вона тому, що «без її відновлення ми не зможемо збудувати ніякої промисловости, а без неї ми взагалі загинемо, як незалежна країна».<sup>28</sup> Індустріалізація відсталої радянської імперії вимагала колосального вкладу капіталу, який за традицією повинен був прийти від сільського господарства. Село мало прогодувати розростаючі промислові центри та дати зерно на експорт. Сталін скаржився, що вирощення збіжжя в середині 1920-х рр. досягало майже рівня царської Росії, але його товарна частина зменшилася у 8 разів. Генсек пояснював це тим, що після революції особистих господарств збільшилося з 15-16 міль. до 24-25 міль., але їхні власники, ставши головними виробниками збіжжя, самі споживали майже увесь врожай.

На вищезгаданій зустрічі Сталін представив дві таблиці, на яких було зазначено виробництво збіжжя до революції і 1926 р. та вказаний розподіл між трьома групами зернових виробників. До революції ними були: а) поміщики, б) куркулі, в) середняки і бідняки; 1926 р. ними стали: а) радгоспи і колгоспи, б) куркулі, в) середняки і бідняки. До революції середняки і бідняки виробляли 50 % усього збіжжя і продавали з нього за село майже 15 %; 1926 р. їхнє виробництво збільшилося до 85 %, але продаж з нього зменшився до 11 %. Куркулі виробляли 38 % всього збіжжя до революції і продавали з нього 34 %, а 1926 р. виробили лише 13 %, з яких продали лише 20 %. Найбільше продавали великі господарства: поміщицькі до революції; радгоспи та колгоспи – опісля. Обидві групи здавали по 47 %

<sup>27</sup> Правда, голод в Україні не був визнаний ленінським урядом аж до кінця 1921 р., і західня допомога прийде в Україну аж навесні 1922 р. Про голод 1921-23 та фотографії тих років див.: <http://ukrlife.org/main/evshan/famine.htm>

<sup>28</sup> Тут і далі цитати зі статті "На хлебном фронте", Правда. 2 июня 1928. <http://zhurnal.ru/magister/library/stalin/11-9.htm>

зібраного зерна, але їхнє виробництво було обмежене: 12 % усього збіжжя до революції, і менше 2 % 1926 р.

З цієї аналізи Сталін зробив відповідні висновки. Найбільше корисними для держави до і після революції були великі господарства, бо вони давали найбільше товарного збіжжя. Соціалістична держава не могла сприяти розвитку куркульської власності, яка вже відігравала другорядну роль у аграрному секторі, хоча це не перешкодить генсекові зробити їх головною мішенню своєї «революції». Залишалася підтримка соціалістичної – колективної форми сільського господарства. Логічним завданням ставало довершення початого за Леніна групування дрібних сільських господарств, які тепер виробляли майже 9/10 всього збіжжя, у великі колективні господарства. Сталін наполягав на перевагах великих господарств: користування машинами, застосування агрономічних знань, уживання добрив. Все це, запевняв генсек, підійме продуктивність, і за кілька років товарне зерно збільшиться на 250-300 м. п.

За фасадом оптимістичного прогнозу, Сталін приховував безсумнівні здогади, що аграрна революція кине сільське господарство у безладдя. Опозиція до колективізації, особливо українських селян, та брак капіталу для інвестиції у радгоспи й колгоспи приречували сільське господарство на неминучий занепад і зниження урожаю. Але головним наміром – до якого Сталін постійно повертався у своїй доповіді – було збільшення товарного збіжжя, а для того колективізоване господарство створювало сприятливі умови. Реквізиції «від хати до хати», застосовані у завойованій Україні під час російської громадянської війни, виявилися малоефективним методом державної заготівлі. Колективізоване господарство давало партії контроль над селом і легший доступ до зсипунктів. Влада могла брати за своїми вимогами, без огляду на врожай. Нехтуючи потребами села, держава могла старатися забезпечити мінімальні потреби міського населення та задовольнити закордонні торговельні замовлення.

Сподіваючись шаленого опору від селян, як до колективізації, так і до підвищених податків та примусових продажей за безцінь державі, Сталін передбачав необхідність завоювати село силою. Звертаючись до авторитету Леніна, він пропонував понести диктатуру пролетаріату в село і, опершись на сільську бідноту та закріпивши союз зі середняками, знищити куркулів. Поступово «протиріччя між робітниками і селянами будуть згладжуватися», – пояснював Сталін, – і «широкі маси селян будуть все більше повертатися у сторону колективних форм господарства, а боротьба за подолання капіталістичних елементів у селі буде приймати все більше масовий і організований характер». На практиці сталінська соціалістична революція в селі прийме форму організованої війни проти селян.

Тяжка індустрія, яку Сталін будував на плечах селян, була потрібна для озброєння держави. У цьому Сталін переконував робітників соціалістичної промисловості на Всесоюзній конференції 4 лютого 1931 р.: «Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні подолати цю відстань за 10 років. Або ми це зробимо, або нас знімуть».<sup>29</sup> У минулому за відсталість Росію били її сусіди. «Били монгольські хани. Били турецькі беки. Били шведські феодали. Били польсько-литовські пани. Били англо-французькі капіталісти. Били японські барони». Били її «за відсталість воєнну, за відсталість культурну, за відсталість державну, за відсталість промислову, за відсталість у сільському господарстві». Драматизуючи свою промову, Сталін деклямував з Некрасова: «Ти і убога, ти і рясна, ти і могутня, ти і безсила, матінко-Русь!» Лише німечну країну будуть бити, бо раз «ти могутня – значить ти маєш рацію, і тебе треба остерігатися». Для будови могутньої радянської держави Сталін апелював до російського патріотизму.

Могутності вимагала також поява нової соціалістичної вітчизни для світового пролетаріату. У минулому «у нас не було і не могло бути вітчизни», заявляв Сталін, але тепер, «коли ми скинули капіталізм, у нас є вітчизна і ми будемо захищати її незалежність». Допроводжуючи до логічного кінця запозичену в лівих комуністів аграрну політику колективізації, Сталін закладав матеріальну базу для більш ефективного способу реалізації троцькіської мрії поширення будови соціалізму з «однієї країни» на міжнародну арену. «Робітничий клас СРСР є частиною світового робітничого класу», – пригадував генсек, – і тому він має «зобов'язання перед світовим пролетаріатом». «Наша країна є ударною бригадою пролетаріату усіх країн», і «в разі успіху змінить увесь світ і визволить увесь робітничий клас». Для успіху треба зліквідувати відсталість, щоб робітники всього світу могли сказати: «ось він, мій передовий відділ, ось вона, моя ударна бригада, ось вона, моя робітнича влада, ось вона, моя вітчизна». Не прикладом єдиним мріяв Сталін завоювати світ для диктатури пролетаріату. На це була потрібна воєнна потуга, оперта на великій тяжкій індустрії. Для досягнення такої мети Сталін не буде шкодувати жодних людських жертв серед підвладного йому населення. Про сталінські інтенції догадувалися пізніше голодуючі селяни. «Ви товариш Сталін, застрягли в політику Комінтерну і хочете зробити світову революцію, а разом з тим забуваєте про своє, – писав селянин з с. Порадовка Уманської округи. – Можна зробити світову революцію, проте не подавати приклад, який

<sup>29</sup> Тут і даліше цитати з "О задачах хозяйственников" Правда, 5 февраля 1931.

ви тепер подаєте, що мовляв, у Москві у мене є все, а по селах плач і страждання, тисячі жертв щодня, на полях валяються кості коней, людей їдять».<sup>30</sup>

Недавно опубліковані документи показують, що Сталін був автором і головним режисером трагедії українського селянства та цілого українського геноциду. Теоретичне осмислення колективізації та розроблення стратегії і тактики для її реалізації зароджувалися в голові генсека. Сталін засягав опінії Молотова та Кагановича, а вони опісля передавали його рішення на офіційне затвердження Політбюро та Раднаркому.<sup>31</sup> Інколи ініціативу виявляв один з прибічників генсека, але завжди робив це в дусі та для удосконалення сталінської політики. Доручення спускалися по партійній та адміністративній вертикалі та під особисту відповідальність названих чиновників аж до рівня села. Усе це відбувалося в атмосфері насильства й терору супроти самих кадрів. Кара за невиконання наказів була сувора, а перевиконання давало надію на аванс і пільги.

Сталінська війна проти селян перейшла багато видів і етапів фізичного нищення людей перед тим як закінчитися великим голодом.<sup>32</sup> Від самого початку режим ламав силою всяку опозицію до колективізації, часто застосовуючи військові частини. Влада поділила куркулів на три категорії. Найнебезпечніші з першої групи були приречені до страти, а їхні родини, разом з рештою цієї групи – до заслання в російську тайгу. До цих виселенців долучували селян з польського та румунського пограниччя. Велика частина «спецпереселенців» гинула в транспорті та на непридатних місцях поселення. Тяжка доля чекала колгоспників та одноосібників. Розподіл урожаю за сталінською «першою заповіддю» (перше виконати замовлення держави, потім забезпечити посівний фонд, і лише з того, що залишилося, задовольняти харчові потреби хліборобів) створив у селі брак харчів уже з 1931 р. Селяни кинулися шукати за хлібом у містах України та в сусідніх радянських республіках, де голоду тоді не було, але їх звідтіля виганяли, на дороги наставляли загородзагони, а закуплені чи виміняні харчі конфіскували. Так дійшло у першій половині 1932 р. до першої хвилі голоду, від якого загинуло кілька сот тисяч колгоспників та одноосібників.

З осені 1932 р. Україна почала потопати у другій, більше нищівній хвилі голоду, цього разу з жертвами у багатьох мільйонах. Головною причиною голоду знову стали високі квоти примусових заготівель, які не могли виконати більшість колгоспів та одноосібних господарств. Кремль був свідомий критичних обставин, але не дозволяв знизити квоти заготівлі до рівня реальних можливостей. Як пише С. Кульчицький, «Сталін і його оточення ставилися до колгоспного ладу лише як до засобу викачування хліба».<sup>33</sup> Це так, але у цій війні держави проти свого селянства побудова колгоспного ладу ставала претекстом, а сам колгоспний лад – знаряддям для нищення тих, кого влада вважала своїми ворогами. Колгоспи втягнули в себе три чверті колишніх окремих господарств України, і державі стало тепер легше витискати за безцінь майже весь урожай та карати голодовою смертю своїх правдивих і уявлених ворогів – знесилених хліборобів.

Злочинна поведінка сталінського режиму супроти хліборобів під час голоду 1932–1933 рр. достатньо вивчена і описана і не потребує довшого опису в цій статті.<sup>34</sup> Вистачає наголосити найбільш маркантні заходи Сталіна і його оточення, якими засуджувалося селян на голодову смерть:

- 7 серпня 1932 р. – закон «про 5 колосків»: розстріл або 10 років кари за «крадіж» зерна на полі;
- 20 листопада 1932 р. – запровадження натуральних штрафів м'ясом за залежність у хлібозаготівлях;
- 6 грудня 1932 р. – впровадження «чорних таблиць» для реєстрації колгоспів, покараних за невиконання заготівель;
- 14 грудня 1932 р. – постанова ЦК ВКП(б) & Раднаркому СРСР пов'язує саботаж у хлібозаготівельній кампанії з українізацією;
- 15 грудня 1932 р. – припинення поставки промислових товарів у 82 райони;
- 29 грудня 1932 р. – наказ здати колгоспами посівний фонд;
- 22 січня 1933 р. – закриття кордонів для селян, між Україною і Кубанню та рештою СРСР;
- 23 лютого 1933 р – заборона західним кореспондентам відвідувати Україну.

До цього можна додати ще такі елементи, як постійне невидання у багатьох колгоспах зароблених трудовнів; відбирання виданих «авансів»; шукання захованого зерна активістами і вилучення останнього куска хліба чи городини; заміна адміністративних кадрів та покарання тих, які опиралися зловісним наказам. Усі ці заходи держави засуджували частину селянства на голодну смерть. Кримлівські вожді були добре поінформовані про голод в Україні своїми післанцями та звітами ОГПУ.

<sup>30</sup> Цитую за: Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 427.

<sup>31</sup> Сталин и Каганович Переписка. 1931-1936. Москва, РОССПЭН, 2001.

<sup>32</sup> Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917-1933*. Cambridge, Mass., Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1996.

<sup>33</sup> С. В. Кульчицький, "Голод 1932 р. в затінку голодомору-33" УІЖ. – 2006. – N 6. – С. 83.

<sup>34</sup> В. Васильев, Ю. Шаповал (ред.). Командири Великого Голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. К.: Генеза, 2001; Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003 та інші.

Лише потреба робочої сили на весну 1933 р. для посівів примусила Сталіна дозволити видати дещо для селян, які працювали в полі.

Під час голоду сталінська влада не допускала українських селян до міст та до центральної Росії і Білорусії, де харчова ситуація була більш лагідна, як в українських селах. Селяни відчували, що стали мішенню голодової політики режиму, як селяни і як українці. Українське суспільство зрозуміло, що війна режиму з українським селянством має національний вимір. У листі, надісланому з Полтави до редакції газети «Комуніст» у серпні 1933 р, автор засуджував «фізичне знищення української нації, виснаження її матеріальних і духовних ресурсів».<sup>35</sup> Якраз питання національного виміру голодової трагедії є ключовим для вирішення геноцидного характеру Голодомору, згідно з Конвенцією ООН.

### Намір Сталіна нищити українців

Тепер можемо приступити до другої частини встановлення геноцидної природи голодомору – до розгляду інтенції Сталіна нищити голодом українських селян саме за національною та етнічною ознаками.

Сталін не був байдужим до національного питання. «Знаменитий грузин», як називав його Ленін ще до революції за обізнаність у національних справах, справді добре відчував національний фактор у політичному житті. У Леніна майбутній генсек заслужив на похвалу тим, що виступав за унікальну й унітарну всеросійську с.-д. партію (без права на окремі чи, навіть, автономні соціалістичні партії для національних меншин) та за збереження єдності країни після соціалістичної революції. Зрусифікований кавказець розумів відношення до національного питання з боку домінуючої російської нації та поневолених меншин. Він краще за свого вчителя бачив пов'язання національних прагнень народів багатоетнічного СРСР з їхніми соціальними та політичними інтересами. Йдучи слідами Леніна, Сталін бажав використати національні почуття меншин для революції, але не допустити їх до руйнування уже існуючих багатоетнічних держав. Будучи свідомим загрози для єдності псевдо-федеративної імперії, якою став Радянський Союз, він навіть виступав проти союзної фасади, якою Ленін хотів осідлати (і врешті осідлав) унітарну державу під владою партійної диктатури.

Доречним в аналізі сталінського ставлення до національної проблеми та пов'язання її з селянством є його промова перед югославською комісією Виконкому Комінтерну 30 березня 1925 р. про національне питання в багатоетнічній Югославії<sup>36</sup> Покликаючись на досвід большевиків, Сталін повчав югославських товаришів з двох тем: а) використання національного питання в революційній русі, та б) пов'язання національного питання зі селянським.

Югослави недооцінювали «внутрішньої сили національного руху» і не розуміли «глибоко народного, глибоко революційного характеру національного руху», твердив Сталін. Для успішного використання національного питання у революційному русі «обов'язково повинен бути уведений в національну програму спеціальний пункт про право націй на самовизначення аж до державного відділення». Щоб югославські комуністи не прийняли ці слова як підтримку хорватському та словенському сепаратизмові, Сталін пояснив, що «*право на відділення не треба розуміти як обов'язок, зобов'язання відділитися*» (курсив Сталіна. – Р. С.). Національні проблеми можуть бути вирішені лише соціалістичною революцією, і тоді міжнаціональні відносини можуть прийняти різні форми. «Нація може скористатися з цього права [самовизначення], але вона може і не скористатися ним, – додав промовець, пояснюючи: – в результаті перемоги радянської революції в Югославії, цілком можливо, що деякі національності не захочуть відділитися, аналогічно до того, як це сталося у нас у Росії». Сталін не розвивав теми про «бажання» неросійських народів не відділятися від більшовицької Росії і не описував ролі більшовицької партії у сприянні цьому «рішенню». Югославські комуністи повинні були самі зрозуміти суть самозаперечності ленінського права на національне самовизначення, ціль якого полягала в тому, щоб до революції запобігти розпаду багатоетнічної держави після революції. Діалектичний підхід до національного самовизначення мав служити югославським комуністам демагогічним кличем для притягнення в їхні ряди національних меншин для повалення існуючого режиму та творення унітарної держави після її тріумфу, як це й сталося на батьківщині Сталіна.

Критикував Сталін югославських комуністів і за те, що вони не хотіли «розглядати національне питання як питання по суті селянське». «Немає сумніву, – твердив Сталін, – основу національного питання, його внутрішню суть все ж таки становить питання селянське. Саме тим і пояснюється, що *селянство представляє основну армію національного руху*» (курсив мій. – Р. С.). Соціальна роль селянства була нерозривно злучена з її національними потребами, а тому, що селяни чисельно переважали в аграрних країнах, національне питання там ставало селянським питанням. Сталін далі уточнює, що національне питання – «не аграрне, а селянське, бо це дві різні речі. Абсолютно правильно, що національне питання не можна ототожнювати зі селянським, бо окрім селянських

<sup>35</sup> Цитата за: Голод 1932-1933 років в Україні. Стор. 429.

<sup>36</sup> Тут і далі все цитати за статтею Сталіна "К національному вопросу в Югославии", "Большевик" N 7, 15 апреля 1925 г. <http://zhurnal.ru/magister/library/stalin/7-10.htm>



питань, національне питання включає в себе ще питання національної культури, національної державності та інше». Завважимо, що справді, з одного боку, життя селян не можна звести лише до їх економічних інтересів, а з другого боку – виходячи поза економічні рамки, селянські зацікавлення зливаються з культурним і державницьким прагненням інших класів тої ж національності.

Сталінське повчання югославам помагає збагнути його менталітет та поведінку супроти українських селян та українців взагалі, бо за ті роки його погляди і наміри щодо національного питання не змінилися. Націям, які після російської революції не зуміли захистити свою незалежність, Москва додала, до ілюзорного права на національне самовизначення більш реальну коренізацію, яка в українському контексті згодом виповнилася обмеженою українізацією. Особливо за керівництва старого більшовика Миколи Скрипника, Комісаріят освіти УСРР поповняв динамічну політику українізації шкільництва й адміністрації в Україні та надав культурну допомогу восьми мільйонному українському населенню в РСФСР. Приплив сільського населення помагав українізувати зросійщені міста. Українською ставала Кубань, заселена на дві третини етнічними українцями, батьківщина нащадків запорозьких козаків, які 1918 р. створили українськору Кубанську Раду. УСРР ставала «П'ємонтою» не лише для українських земель у Польщі, Чехословаччині та Румунії, але також і для прикордонних районів РСФСР.<sup>37</sup> Сталін пильно спостерігав за цим новим розвитком українського національного відродження тепер уже в умовах компартійного будівництва соціалістичного суспільства, яке набирало небезпечного розгону серед українського селянства в Україні та РСФСР. Сталінська «революція згори» не могла не охопити також і національне питання. Влітку 1932 р., коли Сталін уже зламав українських селян як незалежних хліборобів і розв'язав «аграрне питання», залишилися знищити їх як «основну армію національного руху», щоб врешті розв'язати «національне питання», не допустити до повного розвитку самостійної української культури та незалежної української держави.

11 серпня 1932 р., передбачаючи опозицію не лише селян, але й українських кадрів до закону, впровадженого чотири дні перед тим про «п'ять колосків», Сталін пише до Кагановича: «Якщо не візьмемося тепер за виправлення положення в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні багато разів сильніша, ніж думає Реденс або Косіор».<sup>38</sup> Сталіна турбує непевність п'ятсоттисячної української компартії, в якій «немало гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, прямих агентів Пілсудського». Він перестерігає: «Як тільки справи погіршають, ті елементи негайно відкривають фронт всередині (і поза) партії, проти партії». Щоб втримати УСРР, Сталін пропонує перетворити її «у найкоротшому часі, у правдиву твердиню СРСР». Каганович відповідає: «Я вповні згідний з Вашою оцінкою стану справ на Україні. [...] Теорія, що ми, українці, невинно постраждали, створює взаємну поруку не лише у середній ланці, але і на верхах. [...] Ви також маєте рацію, зв'язуючи питання (української ситуації. – Р. С.) з міжнародним становищем, з роботою Пілсудського та крайньої небезпеки такого самопливного стану і слабкої ідейної бойовничості з гнилістю і безпринципністю».<sup>39</sup> Насправді, і Сталін, і Каганович добре знали, що польські та петлюрівські агенти уже були викриті і заарештовані, і деяка загроза, яка могла існувати з боку Польщі на початку колективізації, уже минула, доказом чого був договір з Польщею про ненапад, підписаний СРСР 25 липня 1932 р.<sup>40</sup> Небезпека могла виринути, лише якщо б передбачений голод (натяк на це у сталінських словах: «як тільки справи погіршають») зміг би з'єднати з голодуючими селянами загроженої кадри КП(б)У. До такого альянсу Сталін не допустив: лояльність адміністративної вертикалі він утримував терором, а потенційну армію національного руху фізично знищив голодом.

Два недавно опубліковані документи яскраво свідчать про те, що у війні радянської держави проти селянства Сталін використав режимом викликаний голод в інтенції нищення українців. 14 грудня 1932 р., коли голод уже косив з розгоном українських хліборобів, Сталін і Молотов підписали постанову ЦК Компартії та Ради Народних Комісарів СРСР, яка кидала безпосередньо на українізацію усю вину за труднощі у заготівлях збіжжя в Україні та на Північному Кавказі.<sup>41</sup> Через брак пильності місцевих парторганізацій України і Північного Кавказу в багатьох районах «контрреволюційні елементи – куркулі, бувші офіцери, петлюрівці, прихильники Кубанської Ради та інші, зуміли проникнути в колгоспи в якості передсідників або впливових членів правління, бухгалтерів, комірників, бригадирів молотарок і [...] намагаються організувати контрреволюційні рухи, саботаж хлібозаготівель, саботаж сіви». Тому «ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язують ЦК КП(б)У, Півкавказкрайком, РНК України і крайвиконком Півкавказкрайкому рішуче викоринити ті контрреволюційні елементи шляхом арештів,

<sup>37</sup> Тезу "п'ємонського принципу" недавно розробляв американський історик Тері Мартін. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca and London, 2001.

<sup>38</sup> Тут і далі цитати з листа Сталіна до Кагановича 9.08.1932. Сталин и Каганович Переписка 1931-1936 гг. Стр. 273-275.

<sup>39</sup> Каганович до Сталіна 16 серпня 1932 р. Сталин Каганови Переписка. Стр. 283.

<sup>40</sup> Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War*. New Haven, Yale University Press, 2005. Стр. 102-104.

<sup>41</sup> Усі цитати з цього документа за: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990. Стр. 291-294.

замкнення в концтаборах на довгий час, не зупиняючися перед застосуванням вищого ступеня покарання проти найбільш злісних з них». Найбільше шкідливими були «саботажники з партійним квитком в кишені», проти яких вимагалися суворі репресії, 5-10 років ув'язнення в концтаборах або розстріл.

Винуватою була українізація: «замість правильного більшовицького проведення національної політики в деяких районах України, українізація проводилась механічно, без огляду на конкретні особливості кожного району, без ретельного добору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям тощо творення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків та організацій». В Україні українізація не була вповні зірвана, але направлена на правильні, большевицькі рейки. Кремль доручав українській владі «звернути серйозну увагу на правильне перепровадження українізації», «вигнати петлюрівські і інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, дбайливо підбирати і виховувати українські большевицькі кадри, забезпечити систематичне партійне провідництво і контроль за переведенням українізації». Українізація мала повернути на своє первісне завдання – укорінити в Україні унітарну большевицьку владу, а не давати привід до національного відродження.

Ще гірша доля чекала українців Північного Кавказу та решти СРСР. Проти них був zorganizований повний національний погром. Звинувачення були тяжкі: «легковажна, не згідна з культурними інтересами населення, не большевицька 'українізація' (лапки документа. – Р. С.) майже половини районів Північного Кавказу за цілковитої відсутності контролю за українізацією школи та друку з боку краєвих органів, дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації опору заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерів, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської Ради тощо». За кару було постановлено виселити жителів Полтавської станиці і заселити її «добросовісними колгоспниками-червоноармійцями», передавши при тому всі землі, зерно та інвентар виселенців.<sup>42</sup> Врешті, Москва скасовувала попередню політику українізації і запроваджувала повну русифікацію українців Північного Кавказу: «Негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів 'українізованих' районів, а також всі газети і журнали з української мови на російську, як більше зрозумілу для кубанців, а також підготувати і перевести до осені викладання у школах на російську мову». До того часу мав бути перевірений і поліпшений склад робітників шкіл в «українізованих» районах.

Наступного дня ЦК та РНК ухвалили припинення українізації у решті СРСР.<sup>43</sup> Постанова рішуче засудила «окремі виступи українських товаришів про обов'язкову українізацію цілої низки районів СРСР (наприклад, у Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центральній Чорноземній області тощо)». Такі виступи можуть лише іти на руку «тим буржуазно-націоналістичним елементам, котрі будучи вигнані з України як шкідливі елементи, проникають у заново українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу». Постановлялося доручити відповідним локальним чинникам «негайно припинити дальшу українізацію в районах, перевести всі українізовані газети, друкарство і видання на російську мову і з осені 1933 року підготувати перехід шкіл і навчання на російську мову». Прийшов повний розгром українського життя у РСФСР: частину фізично нищив голод, решту піддав русифікації сталінський режим.

Другий документ був кульмінаційним етапом заборони хліборобам України і Північного Кавказу виїжджати у пошуках хліба до краще забезпечених районів СРСР. У листі до Кагановича 18 червня 1932 р. Сталін писав, що «не зважаючи на непоганий урожай, декілька врожайних районів на Україні опинилися в стані руйнування і голоду», хоча відповідальність за це лихо склав на помилкове застосування заготівельної політики місцевими органами влади. «Результати тих помилок, – продовжував генсек, – відбиваються тепер на посівній справі, особливо в Україні, при чому декілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням».<sup>44</sup> В цьому листі бачимо єдине відоме визнання Сталіном голоду в Україні. Лист показує поінформованість Сталіна щодо довготривалого виїзду українських селян по хліб до Росії та про те, що вони шукали порятунку не лише у російських містах, але й по селах. Радянська влада старалася перешкоджати цим виїздам, але вони продовжувалися, бо селяни знали, що продовольча ситуація була багато краща в Росії. Про це свідчать численні листи до редакції «Известий ЦИК СССР и ВЦИК».<sup>45</sup> «Сьогодні я читав в газеті 'Известия', – пише анонімний автор з Конотопу, – про те, що Бернад Шоу не бачив голодуючих дітей».<sup>46</sup> Я ж

<sup>42</sup> Станиця була виселена повністю, на їх місце до 28 січня 1933 р. прибуло 1 826 демобілізованих солдат. Nicolas Werth, *Le pouvoir soviétique et la paysannerie dans les rapports de la police politique (1930-1934)*. Rapport du 27 février 1933. [http://www.ihtp.cnrs.fr/dossier\\_soviet\\_paysans/sommaire.html](http://www.ihtp.cnrs.fr/dossier_soviet_paysans/sommaire.html)

<sup>43</sup> Командири великого голоду. Стор. 312-313.

<sup>44</sup> Сталин и Каганович Переписка. Стор. 179.

<sup>45</sup> Трагедия советской деревни. Т. 3. Стор. 407-414. Цитований далі лист на стор. 409. Розуміється, ці листи не були надруковані в газеті.

<sup>46</sup> "Б. Шоу издевается над распространителями антисоветской клеветы", Известия. 27 июня 1932.

проїхався від Одеси до Москви і видів на всіх станціях України тисячі дітей, опухлих від голоду, які хмарами обступають пасажирів. І у нас вистачає нахабності в центральному органі запевняти когонебудь, що в нас усе гаразд! Замість писати, краще б організували комісію для подання допомоги голодуючим дітям України». Виїзди продовжувалися, і врешті Сталін рішив поставити їм кінець.

22 січня 1933 р., від імені Сталіна і Молотова, була розіслана директива відповідним партійним і урядовим чинникам України, Білорусі та прикордонних з Україною районів РСФСР.<sup>47</sup> Сталін повідомляв про нові масові походи селян «по хліб» (лапки в документі. – Р. С.) з Кубані та України у Центрально-Чорноземну область, Поволжя, Московську область, Західну область і Білорусію. Генсек не сумнівався, що «цей виїзд, як і виїзди з України минулого року, організовані ворогами радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації ‘через селян’ у північних районах СРСР проти колгоспів і радянської влади в цілому».<sup>48</sup> Генсек нарікав, що минулого року «партійні, радянські та чекістські органи України прогавили цей замір ворогів Радянського Союзу», і сказав, що в цьому році не сміє бути допущена подібна помилка. Щоб зупинити втечу голодуючих землеробів з України і Кубані до сусідніх регіонів, краще забезпечених харчовими ресурсами, Сталін наказує владним структурам України і Північного Кавказу не випускати своїх селян, а властям сусідніх регіонів «арештувати всіх ‘селян’ України і Північного Кавказу, що пробіралися на північ і, після виокремлювання контрреволюційних елементів, повертати решту на місце їх проживання». Наступного дня директива з Москви була переслана з Харкова до обласних центрів України за підписами секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича та Голови РНК УССР В. Чубаря з дорученням від першого «Південному (українському. – Р. С.) ГПУ негайно дати знати всім залізничним станціям про припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідки райвиконкомів на право виїзду або промислових і будівельних державних організацій про те, що вони завербовані на ті чи інші роботи за межі України». 25 січня секретар крайкому Північно-Кавказького Краю Б. Шеболдаєв післяв своїм підлеглим аналогічні та ще більш детальні директиви.

Майже одночасно зі сталінською директивою до Кремля прийшли звіти з України та ПККрая.<sup>49</sup> Балицький повідомляв, що в Україні масовий виїзд селян почався в кінці грудня 1932 р. Виїзди зареєстровані у 74 районах, 721 селі, 228 колгоспах. Виїхало 31 693 особи: з Харківської області – 20 129, з Київської – 6 576, з Одеської – 3 447, з Чернігівської – 1 541. Перевірка вузлових станцій показала продаж квитків на поїзди далекого прямування. За січень станція Лозова продала 16 500, а станція Суми – 15 000 таких квитків. Для припинення втечі зі села ГПУ на початку січня арештувало 500 злісних підбурювачів виїздів. Євдокімов повідомляв, що розвинув заходи проти виїздів хліборобів ще з листопада, організував «кордони на головних шляхах руху втікачів». Було арештовано 11 774 особи транспортним відділом та 7 534 – іншими органами. Пізніші зведення інформації показували, що за шість тижнів від Сталінської січневої директиви ОГПУ заарештувало 219 460 осіб, з них частину покарано на місці, а 186 588 повернено до сіл умирати з голоду.<sup>50</sup> Ця акція була скерована проти населення України і Північного Кавказу, особливо Кубані. Подібної репресії для селян у інших регіонах РСФСР та БРСР не було.<sup>51</sup>

Жертви і свідки української трагедії були свідомі, що Сталін нищив українську націю. Правильно пише український історик Людмила Гриневич, що події «справили шокове враження на українське суспільство, породивши в частині його тверде переконання в тому, що людомор 1933 р. – не просто ‘помилка’ у ‘господарських розрахунках’, а цілеспрямована акція комуністичної влади проти українців».<sup>52</sup> Сучасники говорили, що саме «на Україні голод, селяни умирають, а ті, що зберегли життєздатність розбігаються, виїжджають у другі райони СРСР», а «всі ті лиха спадають на українського селянина і випливають з політики партії і Радянської влади. [...] Український народ буквально гине від голоду, населення вмирає цілими селами, положення безвихідне».<sup>53</sup> Італійський консул в Харкові зрозумів Голодомор як знищення української нації. У звіті з 31 травня 1933 р. він писав: «Мої висновки: сучасне лихо приведе до російської колонізації України. Колонізація перетворить етнографічний характер України. В можливо недалекому майбутньому уже не можна буде

<sup>47</sup> Про судьбу цього документа в історичній літературі та політичному дискурсі дивись. Roman Serbyn, "The Ukrainian Famine of 1932-1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948", *The Ukrainian Quarterly*. Vol. LXII, N. 2 (Summer 2006). Стор. 189-199.

<sup>48</sup> Тут і даліше цитую за: Трагедия советской деревни, том 3, Стор. 634-638. Див. також: Володимир Сергійчук, "Як нас морило голодом. Київ, 2003. Стор. 156-158.

<sup>49</sup> Обидва звіти у "Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922-декабрь 1936". Москва, 2003. Стор. 392-394.

<sup>50</sup> Н. А. Ивницкий, Коллективизация и раскулачивание (начала 30-х годов). – М., 1994. – С. 204.

<sup>51</sup> 16 лютого 1933 р. ЦК ВКП(б) рішило поширити директиву 22 січня на Нижню Волгу. Трагедия советской деревни. Том 3. Стор. 644.

<sup>52</sup> Голод 1932-1933 років в Україні. Стор. 429. Див. в цій книзі розділ Л. В. Гриневич, "Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації". Стор. 416-429.

<sup>53</sup> Лубянка Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Стор. 590.

говорити про Україну, ані про український народ, ані навіть про українську проблему, тому що Україна стане фактично російським регіоном».<sup>54</sup>

### Підсумки і висновки

Найкращу запоруку для визнання Генеральною Асамблеєю ООН та міжнародною спільнотою українського голоду геноцидом дасть успішне доведення цього злочину на підставі анти-геноцидної Конвенції 1948 р. Це також найбільш відповідний спосіб представлення світові всіх складників і видів української катастрофи.

Найважливішими елементами оонівської дефініції є «намір нищити» та «групові ознаки», за якими визнаються групи жертв заподіяних злочинів. Наявна документація не залишає сумніву про використання режимом голоду у «війні проти селян». Сталін не мав інтенції страчувати все українське селянство, і конвенція ООН не вимагає нищення всієї групи. Нищення було частинне, бо безглуздо було б втрачати всю робочу силу. Нищення було і селективне: влада ліквідувала перш за все провідні верстви економічної і політичної еліти, які провадили опір пролетаризації селянства та становили, в умовах державної політики українізації, потенційний авангард «основної армії національного руху».

Нищення українських селян відбувалося за «національною» і «етнічною» ознаками, так як ці терміни вжиті у Конвенції ООН – у відношенні до української «громадянської нації» УССР та української «етнічної меншини» РСФСР. Спільним знаменником цих двох груп була їхня переважно українська етнічність. Найкращими доказами для саме такої національно-етнічної інтерпретації голоду українських хліборобів є два документи: а) засудження українізації за провал хлібозаготівель, обмеження українізації в УССР і її цілковита ліквідація в РСФСР, 14-15 грудня 1932 р.; б) заборона 22 січня 1933 р. втечі голодуючих хліборобів з УССР і Кубані до районів РСФСР і БССР, де було краще забезпечення харчовими продуктами.

Український голод був нищенням української нації. Українські хлібороби УССР і РСФСР дали найбільшу частину жертв трагедії 1930-х рр., але українська катастрофа включала також українську інтелігенцію і робітників, навіть якщо з меншими чисельними жертвами. Ліквідація українських еліт, від зловісного процесу СВУ до самогубства Скрипника, відбувалося паралельно до нищення селян. Хоча Конвенція ООН не вимагає доведення мотивів геноциду, та розуміння причин нищення сталінським режимом національно свідомих елементів української інтелігенції та українського робітництва помагає в доведенні сталінського злочинного наміру. У представленні проблеми українського геноциду перед Генеральною Асамблеєю ООН треба інтегрувати ці дві групи зі селянством і представити їх як частину жертв українського геноциду.

«Геноцид» є генеричним (generic) або загальним терміном для того жакливого злочину проти людства, який засудила Генеральна Асамблея Об'єднаних Націй 1948 р. Це є термін, який відповідає українській трагедії і якого правильно і корисно придержуватися, особливо коли українську катастрофу представляти перед світовою спільнотою. Вислів «терор голодом» як свого роду синонім або заміна для «геноциду» є неправильним, і його популяризація — не корисною, особливо коли вона скерована до західної публіки. На відміну від радянської і пост-радянської лексики, де «терор» означає насамперед «найгострішу форму боротьби проти політичних і класових супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення» і де аж на кінець ставиться «заякування»<sup>55</sup>, у західних мовах це передусім «жах» («extreme fear») і лише на останньому місці — «організоване заякування; тероризм» («organized intimidation; terrorism»)<sup>56</sup>. Для західної людини терор надається для застрашування, але їй трудно уявити собі терор як засіб масового нищення людей. На цю різницю між поняттями «терор» і «Голодомор» та на непридатність вислову «терор голодом» до подій 1933 р. недавно звернув увагу німецький історик Екберт Ян.<sup>57</sup>

Виступаючи перед світом, українські політики і науковці мусять представляти адресатам справи у зрозумілім і сприйнятливому стилі. Замінивши у новому законі про Голодомор вислів «геноцид української нації» словосполученням «геноцид українського народу» Верховна Рада зробила українському суспільству ведмежу прислугу. Конвенція говорить про «націю», не про «народ». Навіть в українській мові ці два поняття не є тотожні, перше уживається у сенсі «люди», «населення», а друге відноситься до того, що об'єднує народ у націю — культуру, мову, тощо. У перекладі на англійську документ вийде ще слабший.

Від голоду згинула майже одночасно велика частина казахської нації, і багато дослідників цілком правильно вважає їх трагедію геноцидом. Але це аж ніяк не є аргументом проти визнання українського геноциду, так як геноцид ромів не заперечує Голокосту. У СРСР голод шалів особливо у регіонах з

<sup>54</sup> Andrea Graziosi, "Lettres de Kharkov" Cahiers du Monde russe et sovietique, XXX (1-2), janv.-juin 1989. Стр. 61..

<sup>55</sup> Дефініція комп'ютерного словника: <http://www.slovyk.net/>

<sup>56</sup> The Oxford Dictionary of Current English. Oxford, 1993.

<sup>57</sup> Egbert Jahn, "On the Phenomenology of Mass Extermination in Europe. A Comparative Perspective on the Holodomor", Osteuropa. 2005. Sketches of Europe: Old Lands, New Worlds. Стр. 212.



високим відсотком населення етнічних меншин. Недослідженим залишається голод окремих народів РСФСР, включно з росіянами. Відомо, що сталінський режим дозволяв деяку допомогу з Німеччини німецьким колоністам та з Америки — жидівським аграрним поселенням. Врешті треба дослідити це селективне допущення сталінською владою зовнішньої допомоги та визначити його значення для осмислення українського геноциду.

### Summary

The article analyzes the 1948 United Nations Convention on Genocide and examines its applicability to the Ukrainian famine of 1932-1933. It was previously known that the mass starvation of Ukrainians resulted from exorbitant grain procurements, and subsequent punitive confiscations of other foodstuffs. Recently declassified Soviet documents make it clear that this destruction of human life was intended. The Communist Party's policy of "indigenization" of Soviet rule in the Ukrainian milieu took the form of cultural "Ukrainianization". Ukrainianization stimulated national revival in the Ukrainian SSR and among the 8,000,000 Ukrainians living in the Russian SFSR, especially the predominantly Ukrainian Kuban region. Stalin decided to break the backbone of the Ukrainian nation by starving to death a significant portion of the Ukrainian farmers and decimating the Ukrainian cultural, social and political elites. Ukrainianization was replaced by slow Russification in the USSR and completely abolished in the RSFSR.

*Г. Т. Капустян*

## ДОКУМЕНТИ ІЗ ФОНДУ СТАЛІНА ПРО ОБСТАВИНИ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В УКРАЇНІ (1932-1933 рр.)

Сучасне українське суспільство, яке з великими потугами торує свій шлях до громадянського майбутнього, потребує правди про своє минуле. Особливо важливими залишаються болючі теми, які зачіпають історії багатьох конкретних родин, а в Україні — коли б не кожному.

Суспільна тиранія, яка відходить, чіпляється за минуле, гальмує шлях до майбутнього. Історична наукова громадськість дочекалась кінця "доархівного" періоду. Здавалось, нарешті, архіви відчинили дослідникам двері своїх таємниць. Насправді радянська державницька система утаємничувала наслідки власних злочинів, сліди яких губляться у державних і відомчих архівах Російської Федерації. В силу різних обставин українським дослідникам залишається не просто отримати потрібну інформацію для професійної діяльності із окремих фондів московських архівів, а з архіву Президента Російської Федерації і взагалі неможливо.

Поставимо собі за мету спробу аналізу документів, які виходили від вищого політичного керівництва СРСР стосовно голоду 1932-1933 рр. в Україні, зокрема вказівок "вождя".

У фонді Сталіна, що у Російському архіві соціально-політичної історії (РДАСП), відклалися унікальні історичні документи, які несуть важливу суспільно-політичну інформацію щодо резонансних тем, зокрема голодомору в Україні: причини, організацію, наслідки. Нашу увагу привернули шифротелеграми, які практикували у спілкуванні представники вищого державного політичного керівництва до Сталіна, і, навпаки, Сталіна до них. За звичай, шифротелеграми — короткі, які часто надсилались з Центру на місця, і з місць до Центру, з метою миттєвого вирішення того чи іншого питання. Шифротелеграма, як вид документу, мала обов'язковий формат: джерело походження (від кого надсилалася документ), дата і час послання, підпис особи, яка надсилала шифротелеграму. Звертає на себе увагу змістовий характер шифротелеграм. До Центру переважно надсилались у формі прохання, оперативної інформації (інформували дуже обережно про стан справ на місцях). Шифротелеграми, що надсилались з Центру на місця — носили, за звичай, заборонний або "моралістичний" характер.

Особливо активізовувався шифрообмін під час перебування генсека Сталіна на відпочинку у Сочі. У той час, коли Україну морили голодом, Сталін з державної дачі засипав шифротелеграмами центральне керівництво України, жорстко вимагаючи виконання хлібозаготівельних планів.

5 листопада 1932 року до ЦК ВКП(б) секретар ЦК КП(б)У Хатаєвич надіслав шифротелеграму з проханням направити в Україну товари першої необхідності, яких катастрофічно потребували люди: "Для успішного виконання плану хлібозаготівель, стимулювання важливих культур, ЦК прохає зобов'язати НКлеппром НКважпром негайно відвантажити спеціальними маршрутами в рахунок плану України IV кварталу бавовняних тканин по цінам 1930 року планового фонду на 14 млн. крб., комерційного фонду на 2,5 млн. руб., хусток на 2 млн. крб. галош на 1 млн. крб. планових і на 1,5 млн. крб. комерційних.

Прошу дати вказівку ОДПУ і НК шляхів сполучення забезпечити якнайшвидше проходження товарів з розрахунком прибуття на Україну 15 листопада.

Секретар ЦК КП(б)У

Хатаєвич" [1, арк.21зв.].